

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ Vezető úton

Az erdélyi szászok hetven éve a Kiegyezés és a második bécsi döntés között

Alig egy évtized telt el a második világháború után, amikor az emigrációba kényszerült erdélyi szász értelmiség színe-java nagy jelentőségű – többnaposra húzódó – tanácskozásra gyűlt össze annak érdekében, hogy közösen végiggondolja és megvitassa nagy múltú közösségük jövőjének, megmaradásának lehetőségeit. Ekkorra jórészt túl voltak már azokon a szörnyű megrázkódtatásokon, amelyek a világháború során amúgy is megfogyatkozott népük több tízezres tömegeit sújtották az elhurcolások (ahogyan ők mondják: a „Verschleppung”) és az elűzés/kitelepítés (a „Vertreibung”) formájában. Hosszú évszázadoknak a megmaradásért vívott sikeres harcai után ezek az évek a csöndes haláltusát jelentették számukra.

Ha a romániai német polgári lakosságnak (és többi kelet-közép-európai sorsársuknak) a Szovjetunióban végzett jóvátételi „rabszolgamunkájára” történeti távlatból visszatekintünk, közös vonásként kell rögzítenünk, hogy a „kollektív bűnösség” kollektív büntetését felügyelő kommunista hatóságok az emberi élet értékét semmibe vették: az „elhullottakkal” nem kellett elszámolniuk. Ám ugyanez érvényes a „hazai” földön deportáltakra, a Bărăgan (a Román-alföldnek déli és keleti irányból a Duna által határolt, embertelen klimatikus viszonyokkal rendelkező, épp ezért gyéren lakott vidéke) lecsapolása, feltörése és termővé tétele céljából odahurcolt szerencsétlen tömegek sorsára is. Ők a következetes román politika áldozatai voltak, hisz mint azt Gheorghe Gheorgiu Dej már 1945 februárjában megállapította, „az erdélyi németység felszámolódnak etnikai csoport”.

Említett tanácskozásukon – 1954-ben – az erdélyi szász kulturális elit tagjai helybenhagyták néhai társuk, a nagyszombeni Hans Schwarz (1893–1949) – az 1947 tavaszi állapotokat rögzítő – helyzetjelentését, mely szerint „[...] ha csoda nem történik, márpedig csodára nem számíthatunk, népünk halálra van ítélve. El fogunk párologni, akár egy csepp víz a forró kályhalapon.” Így aztán a tragikus hangulatú összejövetel egy hajdan virágzó, nagy múltú közösség gyászjelentésének megfogalmazásával zárult, minthogy a résztvevők arra jutottak, hogy az erdélyi szászoknak szülőföldjén semmilyen kilátás és hosszú távú életlehetőség nem maradt, így módon vissza kell települnie egykori kibocsátó területére, azaz német földre, ahonnan jónyolcszáz éve elindultak a messzi keletre.

Így történhetett meg, hogy a második világháború idején még negyedmillió erdélyi szász az 1944 ősztől megindult (előbb spontán, majd szervezett, a potsdami határozattal legitimált) migrációs folyamat – mint első ütem – nyomán tízezreket veszített a lélekszámából.

A második ütemet Ceaușescu időszaka jelentette. Ekkor újabb százezres nagyságrendű volt a fogyatkozás, minthogy 1969-ben a „Kárpátok géniusza” olyan megállapodást kötött az akkori NSZK-val, mely a német nemzetiségű lakosság kivándorlásának folyamatos biztosítását irányozta elő (2007-es lezárással kalkulálva). Mindezt úgy elrendezve, hogy Berlin fejenként 10 ezer márkát fizetett a román ál-

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ VEZETŐ ÚTON

lamnak a kitelepülő németekért, akiket még arra is köteleztek, hogy odahagyott ingatlanjaikat – persze nyomott áron – a román államnak kényszerértékesítsék.

A harmadik szakasz a diktátor bukásához vezető romániai forradalom után kezdődött, amikor is a még mindig 90 ezres szász közösségből (1991/92 folyamán) mintegy 75 ezren vándoroltak ki. Az ezredfordulóra – a szász evangélikus egyház adatai szerint – alig 14 ezer főre apadt, gyakorlatilag megszűnt a történelmi erdélyi szász etnikum. Mindezt akkor is kimondhatjuk, ha a visszafordíthatatlanul feloldódó közösség egyes ügyesen alkalmazkodó (ám ezzel együtt népi öntudatukat vesztett) tagjait – gondoljunk a szebeni polgármesterből román államelnökké lett Klaus Johannisra – a román politikai élet – nyilván a kedvező országpropaganda szempontjait sem feledve – ma már közéleti szerepvállaláshoz is engedi.

★

Az alábbi tanulmány célkitűzése az, hogy a címben feltüntetett időszakban az erdélyi szászok érdekérvényesítő stratégiáját vázolja. A szászok magatartásának vizsgálata ugyanis fontos tanulságokkal szolgálhat abban a tekintetben, hogy a többnemzetiségű Erdély román impérium alá kerülésével változott-e (s ha igen, mennyiben) a mindenkori államalkotó nemzet viszonyulása más etnikumú kisebbségeihez, valamint hogy a trianoni traumát követően az erdélyi magyarság dacosan bénult politikai fellépésével szemben a németajkú közösség vitathatatlanul pragmatikusabb közelítésmódja történelmi léptékben kifizetődőbb volt-e; rövidebb távon illetve hosszabb perspektívában milyen utat, sorsot eredményezett.

Áttekintésünk egy nyolc évszázados történet utolsó két-három emberöltőjére koncentrál, mégsem kerülheti meg azonban a kezdeteket, az eredet kérdését. Fontos leszögezünk, hogy Erdély németajkú lakossága nem volt őshonos, noha az idővel megszerzett különleges jogaik és népi identitásuk védelmezése során ők is megpróbálták a velük együtt élő népekénél régibb, dicsőbb múltat kreálni. Ennek jegyében fektette le – a nemzeti ébredés korát s a majd csupán a francia forradalom idején megszülető nacionalizmus eszmeáramlatát megelőzve – az erdélyi német kontinuitás tanát Johannes Tröster (*Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia*, Nürnberg, 1666), még pedig az ókori galloktól és cimberektől eredeztetve a szász lakosságot.

Ennek természetesen ugyanúgy semmi alapja nem volt, mint a német kultúrkör egészében mai napig ismeretes mondai elemnek a hamelni

Kós Károly: Szász népviselet

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ Vezető úton

patkányfogóról. Eszerint a ma Alsó-Szászország tartomány területén elhelyezkedő Hameln városában olyannyira elszaporodtak a patkányok és egerek, hogy szegény polgárok nem tudták már kezelni a problémát. Egy tarka kabátos garabonciás („Bunting”) azonban jó pénzért vállalta eltávolításukat. Furulyáját elővéve muzsikájával előcsalogatta a milliányi rágcslót, kivezette a városból, s a hosszan tekergő konvojt egyenest a Weser folyóba terelte, ahol azok megfulladtak. Minthogy azonban a fukar polgároknak nem akaródzott fizetni, ő dühében újra megfújta furulyáját és kísélt a városból. Követte őt a város összes gyermeke, míg a furcsa menet el nem tűnt a közeli Poppenberg-hegység egyik barlangjában. Hiába keresték őket, mert a föld alól legközelebb Erdély hegyei közt jöttek elő. Úgy tartják, e 130 gyermek lett az erdélyi szászok őse.

A szászok valójában a magyar királyok tudatos telepítő politikája következtében – mint *meghívott vendégek* – érkeztek a Kárpát-medencébe. Különböző településterületekre, különböző időkben.

Erdélybe konkrétan II. Géza hívására, a 12. század közepén. A környező lakosságtól elütő, őket azok közül kiemelő kiváltságokat kaptak (részletek nélkül, voltaképp az önigazgatás korai csírájáról van szó), melyeket aztán II. Endre a róla elnevezett *Andreanum* okmányában (1224) megerősített. (A felvidéki Szepesség területén megtelepedett „cipszer” szászoknak fél évszázaddal később, 1271-ben, V. István ad majd hasonló kiváltságokat.) E sokszor hivatkozott oklevél csupán az első telepések által belakott magterületre vonatkozott, azaz a Királyföldre (Königsboden) területére, Szászvárostól Kőhalomig.

A később érkezőkkel és a kirajzókcal azonban újabb, egymással össze nem függő foltok keletkeztek, melyek az egyébként is rendkívül tarka középkori erdélyi közigazgatási szervezet sajátos színfoltjait képezték; az egyes székek provinciákba szerveződtek, s arra törekedtek, hogy maguk is fölemelkedvén a Királyföldre áhított kiváltságaira, annak szintjén egységesüljön az egész közösség. Őhajuk majd Mátyás király idején teljesül, aki 1486-ban, megerősítvén az *Andreanum*ot, az abban foglalt kiváltságokat kiterjesztette az összes erdélyi szász székre. Ezzel létrejött az általános és egyetemes erdélyi szász autonómia (*Universitas Saxonum*), élén a szász gróffal, akinek kinevezése nem királyi kegytől függött, hanem Szeben mindenkori polgármestere volt.

E különös, nem a mai fogalmaink szerint szerveződő, hanem feudális kiváltságokon nyugvó középkori autonóm terület felölelte a magyar vármegyarendszertől független, egymással nem is határos, a helyi németajkú lakosság hagyományosan használt elnevezéseivel illetett néprajzi tájegységeket: Altland – Hermannstadt (Szeben), Leschkirch (Újegyház), Großschenk (Nagysink), Kerz (Kerc), Reps (Kőhalom); Unterwald – Broos (Szászváros), Reussmarkt (Szerdahely), Mühlbach (Szászsebes); Weinland – Mediasch (Medgyes), Merchtschelken (Nagyselyk), Schäßburg (Segesvár); Nösnerland – Bistritz (Beszterce), Nußdorf (Naszód), Rodna (Radna), Teltsch (Telcs); Burzenland (Barcaság) – Kronstadt (Brassó), Marienburg (Földvár), Zelden

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ VEZETŐ ÚTON

(Feketehalom), Tartlau (Prázsmár), Rosenau (Barcarozsnyó), Törzburg (Törcsvár), Tömösch (Tömös).

Ami pedig a kiváltságolt lakosság elnevezését és etnikai összetételét illeti, ennek kapcsán annyit érdemes tisztázni, hogy téves leegyszerűsítés volna őket az észak-németországi szász törzs népességével azonosítani. Gyűjtőnévvel van tehát dolgunk (ahogyan egyébként a török kor után betelepedett „svábok” esetében is), olyannyira, hogy az alapvetően a Mosel és a Rajna folyók mellékéről (tehát voltaképp frank törzsi területekről) érkezett germán hospesek mellett még nem német nyelvű, vallon és újlatin telepesek, sőt Itáliából valók is érkeztek. Nem véletlen, hogy kezdetben a *flandrenses*, illetve a *theutonici* megjelölések szerepelnek az oklevelekben, s a *szászok* (saxones) elnevezés csak a 13. századtól honosodott meg a kancelláriai gyakorlatban, leginkább azzal magyarázhatóan, hogy a megtelepedő közösségek életének szabályozására a király a szász jogrend alkalmazását engedélyezte.

Korrigálnunk kell azt a „városlakó szászokkal” kapcsolatos sztereotípiát is, miszerint városi életmódjukat és városépítő buzgalmukat még „otthonról” hozták magukkal az első telepesek. Valójában azok földművesek voltak (épp a frank közösségi törvénykezés gyakorlata írja elő, hogy mindenki egyenlő nagyságú földterületet kap művelésre a közösségi vagyonból; ezt és az erős közösségi gondolkodást ültetik át a betelepedők), s csak a tatárjárás negatív élménye készítette őket a biztonságos falakkal körülvett városi közösségek, netán kisebb léptékű falusi erődtemplomok létesítésére. Maga IV. Béla, aki központilag is ösztönözte e törekvéseket, panasolta a pápának, hogy meglátása szerint csak a szászok körében találnak megértő fülekre városalapítási felszólításai. E keletkező városok belső életének szabályozása fonódik aztán össze a szász jogrend alkalmazásával. Olyannyira, hogy egymást követő királyaink az általuk privilégiumokkal ellátott szabad királyi városokat is többnyire a *Sachsenspiegel* (*Szász tükör*) rendelkezései szerint működtették; a Zsigmond király idején keletkezett *Budai jogkönyv*nek egyes fejezetei például szóról szóra megegyeznek a magdeburgi (szász) joggal. Az erdélyi szász településterület általános és egységes elvek szerint korszerűsített (a környező magyarság gyakorlatától végképp elkülönült) jogrendje az Erdélyi Fejedelemség időszakában születik majd meg (*Statuta der Sachsen in Siebenbürgen oder eygen Landtrecht*; Báthori István fejedelem hagyja jóvá

Kós Károly: Segesvár

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ VEZETŐ ÚTON

1583-ban). Ez – mindvégig jelentős fundamentumát képezve az erdélyi szászok közösségi érzületének és önkormányzatiságának – 1853-ig fog érvényben maradni, amikor is a szabadságharc leverése után berendezkedő neoabszolutizmus felváltja azt az osztrák polgári törvénykönyvvel (*Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch*).

A városok problematikájánál való rövidebb elidőzést az indokolja, hogy a középkor végéig nemcsak az erdélyi, de az egész magyarországi németiség életének színterét elsősorban a városok jelentették. Ez megfordítva is igaz: amennyiben a korban városokról, városi polgárságról beszélünk, úgy alatta elsősorban a németiség értendő. A szabad királyi városok túlnyomó része, a bányavárosok, a szepesi és az erdélyi szász városok vagy eredetileg is német (mert német alapítású), vagy később, a 13–14. század fordulójától elnémetesedett városok voltak. Utóbbiak tipikus példája Pozsony, s még inkább Sopron, ahol az 1300-as évek elején még erős kisebbségben, a végén már nagy többségben voltak jelen. Ugyanakkor arra is van példa, hogy egy német gyökerű város – gondoljunk Kolozsvárra – a 16. században elveszti német karakterét és erősen elmagyarosodik.

Az igazán fontos változásokat – az erdélyi szászok esetében is – a török kor hozta el. Mohács és következményei súlyosan érintették a magyarországi németiséget is, ám nem támadták meg létében, mint ahogy a magyarságot. A török németlakta területeket alig pusztított. Ha ott érezték is nyomasztó – elsősorban gazdasági – hatását, rájuk nem terjedt ki a hódoltság. A német városok szempontjából a törökidőszak legfontosabb következménye az lett, hogy az egyes nagyobb német településterületek mindinkább elkülönültek egymástól. Mindez leglátványosabban műveltségük, vallásgyakorlatuk és politikai prioritásaik alakulása kapcsán érhető tetten.

A Bécshez közeli nyugat-magyarországi területeken nehezebben terjedt a protestantizmus, fokozott volt a török veszedelem, ezzel együtt a ráutaltság érzése is a császári udvar irányába; itt később is mindig az aulikus érzület uralkodott inkább. Míg a Szepesség könnyen érintkezett a német birodalmi tartományokkal, nehezebben volt gátolható a protestantizmus terjedése, s a török veszedelem sem oly közvetlen; ez relatíve szabad mozgásteret és valódi szellemi pezsgést eredményezett. Erdély szászága számára pedig épp a vallásszabadság biztosított (az 1568-as tordai vallásbéke révén), de belső bizonytalanság uralkodott, olykor a fejedelmi önkény és fegyveres küzdelmek légkörében (lásd Móricz Zsigmond *Tündérkertjét*); itt tehát a befelé fordulás és az etnikai, illetve rendi riválisokkal szembeni önszerveződés erősödött fel, mindez kiegészülve az „erős kéz” iránti igénnyel, aminek egyenes konzekvenciája lett a Habsburg-szimpatia.

A kora-újkori magyar történelem időszakában a magyarországi városokat és azok döntően németajkú lakosságát foglalkoztató legfontosabb probléma a kívánatos polgári fejlődést gátló számos akadály egybetorlódása. A tőkefelhalmozás gyengesége, a kézműipar válsága, a kereskedelmi lehetőségek bezárulása, a népességszám stagnálása, a nemességnek – önnön rendi kiváltságai védelmében – a városok erősödését gátló befolyása mind-mind egymásra rakódó negatív tényezőként

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ VEZETŐ ÚTON

tornyosult fel, ám voltaképp csupán egy-egy mellékszegmens gyanánt jelent meg a két leginkább húsba vágó probléma hátterében, amik a vallásszabadság ügye (a reformáció terjedéséhez való hozzáállás), valamint a Bocskaitól Rákócziig terjedő rendi függetlenségi mozgalmak iránti viszony látványos sorskérdései voltak.

Márpedig e kettő erősen összefüggött német városaink esetében. Azok ugyanis egységesen csatlakoztak a lutheri irányzathoz, az úgynevezett „német valláshoz” – Kálmáncsehi Sánta Márton prédikátor volt az, aki retorikájában szembeállította a „magyar” kálvinizmust a „német” lutheranizmussal –, ám ezzel nyíltan szembe kerültek a katolikus Habsburgokkal. Ők erre rögtön – már ameddig elért a kezük (a nyugat-magyarországi városok esetében például gyors sikerrel) – drasztikus ellenreformációs nyomással válaszoltak. A német városi polgárság következképpen vallási sérelmeinek orvoslását csakis a magyar rendi mozgalomtól várhatta, mely (egyéb követeléseivel) a vallásszabadság kivívását is zászlajára tűzte. Német városaink tehát alapvető dilemmával szembesültek: melyik a nagyobb veszély számukra? A protestánsüldözés vagy pedig a nemesség (főképp) a városok rovására érvényesített rendi jogai?

A Szepesség németsége szabad vallásgyakorlása védelmében a rendi mozgalmat választotta, amelytől – egyébként önnön rendi törekvéseit is szem előtt tartva – okkal kellett tartania: a 17. század rendi szabadságküzdelseiben mindvégig állhatatosan kitartott a „rebellis” magyarok oldalán, s e magatartását átörököltette az 1848/49-es szabadságharc időszakára is.

Az erdélyi szászok viszont más utat választottak. Az ő helyzetük számos tekintetben kedvezőbb volt, hiszen legfőbb kincsüket, a vallásszabadságot nem fenyegette veszély. Ezért a motivációik is mások lettek a dilemma eldöntésében. Számukra inkább az autonóm kiváltságaikat fenyegető nemesi érdekérvényesítés, majd a nemzeti ébredés korától a magyar nemzeti mozgalom tűnt igazán veszélyesnek. Ezzel kapcsolatban számos keserű tapasztalatot tartogatott számukra a történelem. Már száz évvel az *Andreanum* után fegyvert kellett fogniuk kiváltságaik védelmére, amikor Károly Róbert saját szebeni szász grófjuk helyére az erdélyi vajdát állította, a leváltott Henning von Petersdorf által szervezett szász felkelést pedig az Alföldről behívott kunok segítségével véresen leverték, s a szász vezérkart a Kőhalom váránál vívott csatában (1324) lemészárolták. A még ifjú Mátyás király által a trónra segítéseért hálából Szilágyi Mihálynak adományozott Beszterce polgárainak Ulrich Thümmel vezette lázadását a királyi nagybácsi indokolatlan kegyetlenséggel verte le, és az életben maradtakat megcsonkította: kit szemétől, kit orrától, fülétől, karjától fosztottak meg. A Báthori Gábor fejedelem által kiprovokált konfliktus során – azaz hogy csellel bevette Szeben városát – az ellenállást felvállaló Brassó bíróját, Weiss Mihályt Földvárnál csatában kaszabolták le. A következményekről még Kemény János fejedelem is úgy nyilatkozott *Önéletírásában*, hogy „az magyar nemzet pedig oly igen gyűlölségessé és kétségessé lőtt közöttük”, 1703-ban a magyar nemesi reakció a szász városok kiszípolozása ellen protestáló és általános erdélyi adórendszert követelő Sachs von Harteneck szász gróftól fejeztette le Szeben főterén. 1849-ben pe-

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ Vezető ÚTON

dig Stefan Ludwig Roth, az egész erdélyi szász történelem legjelentősebb alakja esik majd a magyar forradalmi nacionalizmus áldozatául.

Az együttélés számukra oly fenyegető jelenségeiből okulva, s híján a vallási sérelmeknek, az erdélyi szászok nem álltak oda egyetlen magyar szabadságküzdelem oldalára sem. Magyarságképük ugyanakkor végzetesen torzult, sőt ellenséges irányt vett a századok során, veszélyeztetettségérzésük okán viszont rendkívül fölerősödött az összetartozásuk, speciális identitásuk tudata és aktív megélése. Fontos fejleményként kell tehát rögzítenünk, hogy fejlődési útjuk a királyi Magyarországhoz képest más irányt vett: a magyarság iránti lojalitás helyett mind erősebbé vált a bezárkózás és az elkülönülés kívánalma. Amíg lehetett, próbálták ezt óvni, idegeneket (magyarokat és románokat) nem engedtek városaik falai közé költözni, s ezzel a zárt közösségüket megbontani. A felvilágosult abszolutizmus általános népboldogító törekvése jegyében azonban (1781-es konvilitás-rendeletével) II. József lebontotta ezt a gátat, s szabad folyást engedett annak, hogy a szászságnál jóval nagyobb létszámú többi erdélyi etnikum is megvethesse lábát a Szászföldön, és teljes polgárjogot nyerjen az addig bezárkózó városokban.

Ami később is megkülönböztette és kiemelte az erdélyi szász településterületet a fejedelmi korszak után Guberniumként továbbra is a királyi Magyarországtól elkülönítve kormányzott tartomány többi részétől, az a vitathatatlan gazdasági fejlettség s a vele járó jólét, valamint a kulturális nívv emelkedettsége a többi, velük együtt élő nemzeti-etnikai közösséghez képest.

Kós Károly: *Székesfehérvári városterület*

Az erdélyi szász egyház már 1722-ben elhatározta a fiúk és a lányok kötelező oktatásának bevezetését. A tankönyvek költségét az egész „szász nemzet” fedezte, s a szegény sorsú gyermekeknek ingyenesen juttatta. A látványos eredményeket már az 1765-ös egyházi vizitáció regisztrálja: nem találtak olyan települést a Szászföldön, ahol a gyermekek ne tudtak volna legalább írni-olvasni. A takaros és rendezett erdélyi szász települések híven tükrözték lakóik közmondásos szorgalmát és gazdasági szervezethez (aligha véletlen, hogy a történelmi országterület első ismert céhlevele – 1376-ból – épp innen, Nagyszombatból maradt fenn); külső képük nyomokban már-már a kor nyugat-európai urbanizációs szintjét idézte. 1777-ben Nagyszombatban (majd sorra a többi szász városban is)

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ VEZETŐ ÚTON

bevezették a házak számozását, 1795-ben Nagydísznódon (Heltau) megjelent az első villámhárító, a 19. század elejétől pedig a nagyobb szász városok mindegyikében kiépült a közvilágítás. E városok képe még a nyugat-európai viszonyokhoz szokott utazókat is elismeréssel töltötte el. Egy, az erdélyi körútjáról beszámoló angol utazó (John PAGET: *Ungarn und Siebenbürgen*, I–II, Leipzig, 1842) egyenest a németalföldi városok rendezettségét és alaposságát vélte fölfedezni a szász városok tisztaságát látva, a Barcaság pedig számára „inkább Belgium legszebb részeinek tájait idézi, nem pedig azt, amire az ember itt, a török határ közelében számítana.”

★

Rákanyarodva immár szűkebb témánk kibontására, legfőképp azt kell rögzítenünk, hogy az Erdélyben a Kiegyezés idején már jó 700 éve honos németajkú lakosság sajátos történelmi fejlődése révén igen erős nemzeti és politikai öntudattal rendelkezett, alátámasztva ezt a maga fejlett és tagolt társadalmával, erős gazdasági bázisával, mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és hitelszervezetei kiterjedt hálózatával, magas színvonalú kulturális életével: így az alapszinttől a felsőoktatásig terjedő iskolarendszerével, honismereti és hagyományörző szervezeteivel, színvonalas politikai, tudományos és szépirodalmával, irigylésre méltóan sokrétű egyesületi és társulati életével, színes sajtójával, és nem utolsósorban a hagyományos német eredményeket spirituálisan is felkaroló (még Johannes Honterus által evangélikus alapokon megszervezett), elkülönült, nemzeti egyházával. E háttérintézményei javában prosperáltak még az 1918-as impériumváltást megelőzően is.

Nem tagadható ugyanakkor, hogy 1867 után számos előremutató – a kor-szellemhez egyébként teljesen illeszkedő és a feudális viszonyoknak a polgári kor elvárásaihoz igazodó átalakítása során más európai államok által is követett – intézkedés született, amelyek között azonban nem egy szükségtelen és kontraproduktív túlkapas is volt. Erdély németajkú közössége komoly sérelemként élte meg például a község- és egyéb helynevekről szóló 1898-as törvényt, mely magyar elnevezést kényszerített a nemzetiségi településekre és az őket körülvevő számos földrajzi-természeti objektumra, nem törődve azzal, hogy az ott honos etnikum által használt, saját megnevezés az adott közösség gyöngéden ápolt, évszázados hagyományainak fontos részét képezi. Nem titkolt ellenérzést szült az az 1868-as nemzetiségi törvény preambulumban kinyilvánított tétel is, mely a politikai magyar nemzet fogalma kapcsán – amely valójában csak a jogegyenlőség, s nem pedig az etnikai azonosság ráérőszakolt deklarálása kívánt lenni – azt mondta ki, hogy „Magyarország összes honpolgárai [...] politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, amelynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.”

Alapvető sérelemnek azonban mégis azt tekintették, hogy feudális eredetű kiváltságait, évszázados múltú jogi státuszukat a dualizmus Magyarországnak polgárisodó viszonyai között eltörölték. Mint ismeretes, az 1876. évi XII. tc. feloszlatta az *Andreanum* (1224), illetve az ennek Mátyás király általi megerősítése (1486)

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ Vezető úton

révén kialakult *Universitas Saxonum* idejétmúlt igazgatási különállását (immáron közművelődési alapítványként definiálva azt, vagyónát azonban nem bántva), a Királyföldet pedig beillesztette az újjárajzolt polgári megyerendszerbe. E rendelkezés tehát – amúgy harmadízben már, de ezúttal véglegesen – véget vetett a középkori szász autonómiának. Mindez a „magyar elnyomás” jogkorlátozó sérelmeinek non plus ultrájaként rögzült az erdélyi szász közgondolkodásban, megfélekedve arról, hogy a kollektív emlékezeti kánonba a magyar túlkapások természetes ellensúlyaként bevonult bécsi kormányzat kétszer is végrehajtotta már e jogfosztást. (Első ízben II. József 1784-ben, de halálával e reformja is hatályon kívül került; másodszer a neoabszolutizmus idején, 1852-ben került erre sor, ám pár év múlva – 1861-ben – újra visszaállt a régi állapot.)

Az újabb visszarendeződésnek most már semmi esélyét sem látva, szász oldalról azonnal megfogalmazódott a megváltozott keretrendszerhez alkalmazkodó új érdekképviseleti szerv felállításának igénye, így született meg az 1876-ban Nagyszében székhellyel létrehozott *Szász Néppárt*.

Az erdélyi szász politikai elit természetesen vereséggként könyvelte el a feudális kiváltságok elvesztését, ám azt, hogy mindez a polgári fejlődéssel párhuzamosan úgyis be fog következni, voltaképp maguk is régóta tudták. Mégis, mivel mindezt az osztrák–magyar kiegyezéshez kötötték, magát a Kiegyezést, illetve a vele Magyarország és Erdély között helyreállított uniót ambivalens módon ítélték meg, s így egyértelmű és végleges törést szenvedett – korábban sem feltétlenül pozitív – magyarságképük is. Az új körülményekhez leplezetlenül ellenségesen viszonyult a privilégiumokat sirató, hagyományosan hivatali karriert befutott idősebb nemzedékük (Altsachsen), ami ily módon hallani sem akart semmiféle „egyesülésről” és „magyar uralomról”. Ezzel szemben a modernizációban önnön gazdasági pozíciói folytán is érdekelt fiatalabb generációjuk (Jungsachsen) már anakronizmusnak tekintette a szász különállást, így a tényekkel való megbékélést és a magyarsággal való ésszerű megegyezést vallotta.

A kérdés kapcsán természetesen komoly belső harcok dúltak, melyeknek aktuális alakulása és elmozdulása jól tükrözte a mély megosztottságot. Az unió tényét kényszerűen tudomásul vették ugyan, a Szász Néppárt azonban kezdetben (Franz Gebbel irányítása alatt) ellenzéki tömörülésként jelent meg a budapesti parlamentben. Majd csak Tisza Kálmán bukását követően, a kilencvenes években váltott irányvonalat, amikortól (Karl Wolff felfogásához illeszkedve) immáron a megbékélés szellemében folytatott kormánytámogató politikát, mivel belátta, csakis e stratégia követésével van lehetőség a szász érdekek képviseletére. Az alapvető iránymódosítás legfontosabb következménye a németiség szempontjából az volt, hogy a 235 ezres (az 1910-es népszámlálási adatok szerint Erdélyben 9%-ot kitevő) szászóság illuzórikus politikai autonómiájáról áthelyeződött a hangsúly a szívós és következetes „mélymunkára”, nevezetesen a gazdasági és a kulturális intézményrendszer megszilárdítására. Ha már bele kellett törődniük abba, hogy demográfiailag egyre romlottak megmaradásuk kilátásai – két legfontosabb városukat tekintve Brassóban 32,4%-ról

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ VEZETŐ ÚTON

26,6%-ra esett vissza részarányuk 1880 és 1910 között, míg Nagyszebenben 71,9%-ról 50,3%-ra –, nos, akkor legalább a prioritások ésszerű átrendezését követően felértékelődött utóbbi területeken kell stabil lábakon állni. Nem győzhetjük eléggé hangsúlyozni e szász nemzetstratégiai alapelv jelentőségét, már csak azért sem, mert mindez – a hamarosan bekövetkező impériumváltás megélését is megkönnyítve – kontinuum alapmotívummá kristályosodott a közösség érdekérvényesítésére hivatott nemzetpolitikai gondolkodásban. Ugyanakkor azt is rögzítenünk kell (e téren viszont fontos különbséget láthatunk az impériumváltást követő gondolkodáshoz képest), hogy a szász politika hivatalos vonulata cserébe önnön – szűkkeblűen értelmezett – szász közösségük koncesszióiért hallgatólagos hozzájárulását adta ahhoz, hogy nem forszírozza a Magyarország egyéb területein szétszórtan élő német (sváb) testvérek politikai jogainak képviselését. A csendes építkezéshez tehát a csendes szem-lehunyas, illetve a félrenézés társult.

A tévedés kockázata nélkül kijelenthető, hogy e 19. század végi, még a „magyar időkből” származó tapasztalatok 1918 után, az impériumváltást követően is éreztették hatásukat. Feltétlen ennek tudhatunk be olyan jelenségeket, illetve magatartásformákat, mint a felszín alatti tudatos építkezés, a kisebbségi létből fakadó kooperációs kényszer az országos politikában, vagy épp a hatalomgyakorló többségi nemzet kormányzó erejének támogatása a sok jót nem ígérő opponálással szemben. Ezek olyan túlélési stratégiák, amelyeket a megalakuló Nagy-Románia németisége bizonyíthatóan 1918 előttről hozott magával. Az átörökített

Kós Károly: Segesvári házsor

viselkedésformákhoz képest azonban alapvetően megváltozott gondolkodást jelent majd a partikuláris érdekek, a kisszerű és önző erdélyi szász szempontok feladása, pontosabban a nemzeti közösség egésze – azaz a szászokon kívül immár a partiumi és bánáti svábokat és a bukovinai, besszarábiai, dobrudzsai németeket is összefogó – érdekeinek felcserélése a „romániai német” horizonttal. Persze azért ennek előzményei is még a „magyar Erdély” időszakára mennek vissza.

A Szász Néppárt 1890 utáni stratégiáját Karl Wolff irányításával az ún. „Feketék” (Schwarzen) konzervatív, kormánytámogató, s az együttműködés révén gyarapodást remélő vonulata vitte. Ezzel az „opportunistá orientációval” élesen szembehelyezkedett a soron következő fiatal, radikális generáció, akiket mint a dolgokat nem értő, tehát még „éretlen” ifjakat, a „Zöldek” (Grünen) gúnynévvel bélyegezte meg a párt irányvonalát kézben tartó vonulat. A Zöldek elégedetlenek voltak a ki-

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ Vezető úton

egyezés rendszerével, a megalkuvó szász politizálással, és a nemzetiségektől – lojalitás gyanánt – önnön nemzeti törekvéseik feladását váró kormányzattal. Így aztán a Lutz Korodi, Rudolf Brandsch, Viktor Orendi-Hommenau, Adolf Schullerus, Oskar Wittstock fémjelezte tömörülés, szakítva a fősodorról, következetesen kereste a többi elégedetlenkedő nemzetiséggel való kapcsolatot. E közeledés fontosságát látnunk kell a Trianonhoz vezető úton, aminek különösen fontos sarokköve volt a szászok és a románok egymásra találása és a kölcsönös szolidaritásvállalás, például a sajtóperek kapcsán. Ismeretes, hogy a szászok nem titkolt részvétellel követték a román Memorandum-pert (1894). A különösen aktív Lutz Korodi a románok védelmében a nemzetiségi kérdés megfontoltabb kezelését kérte számon, amiért is a „nemzetiségi gyűlölködés felszítása” címen vád alá helyezték; ennek folyományképp 1903-ban inkább elhagyta az országot, ám Berlinből tovább folytatta a sajtóharcot.

A Zöldek azonban nem csupán az általános nemzetiségpolitikai erőmező tekintetében, vagyis a magyar nemzeti törekvésekkel szembeni nemzetiségi egységfront mögé felsorakozással viselkedtek elefántként a porcelánboltban, hanem önnön belső, „német néppolitikai” ügyeik kezelése kapcsán is. Ugyanis a főntebb már jelzett, hallgatolagos konszenzust felrúgva nyíltan felkarolták Nagy-Magyarország visszamaradott politikai öntudatú német néprészeit, ami pedig – ti. a „svábkérdés” kezelése – újabb súlyos nézeteltéréseket hozott a Zöldek és a Feketék között.

A svábok érdekében a magyar parlamentben szót emelő szász Brandschot épp szász képviselőtársai intették le: Wilhelm Melzer – gesztust téve Budapest felé – egyenest kijelentette, hogy „a szász politika semmiféle közösséget nem vállal a sváb mozgalommal, s hogy a szász politika csupán a szász érdekek védelmét tartja szem előtt.” E kikezdhethetetlen tabu ledöntése az erdélyi szász politikai mozgalom radikálisai részéről, s ennek részeként a magyar politika által gyanakvással fogadott kapcsolatfelvétel a sajtóharcok során régóta hangjukat hallató külső, pángermán körök által feltüzelt bánáti sváb körökkel (Edmund Steinacker követőivel), már ekkoriban kijelölte a későbbi irányt, a romániai németiség egységes közösségi érzületének követendő útját.

*

Az összeomlást követően az erdélyi románok december 1-jei gyulafehérvári határozata kész tények elé állította a szász elitet. Fél évszázaddal később megismételte magát a történelem: ahogy annak idején 1867-ben, úgy most 1918-ban is a fejük fölött hoztak döntést, a szászok megkérdezése nélkül határoztak szülőföldjük és egy újabb unió sorsáról. S ahogyan akkor, úgy most is kételyek gyötörték őket, ezért óvatosságból a végsőkig halogatták állásfoglalásukat bármelyik fél oldalán. Félelmeiket mégis legyőzte egyfelől a „magyar elnyomás” idején a román kisebbségi politikussal (Maniu, Vaida-Voevod) kialakított jó kapcsolat gyümölcsözteségének reménye, másfelől a szász politikusok későbbi állandó hivatkozási alapját adó, már említett gyulafehérvári román proklamáció hangzatos ígérete: „Minden nemzet önmagát kormányozza saját nyelvén, saját közigazgatással, a saját kebeléből vett egyének által; önmaga látja el közoktatását és igazságszolgáltatását.”

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ VEZETŐ ÚTON

A románsággal együtt élő nemzetiségeknek kilátásba helyezett teljes egyenjogúság csábító ajánlata, ugyanakkor persze a „rég világ” letűnését nyomatékosító román katonai megszállás ténye hamar nyilvánvalóvá tette, hogy a szászok számára lekerült a napirendről Budapest szerepeltetése politikai horizontjukon, és vele a Magyarországon belüli autonómia kérdésében is lekerült a korábbi pozicionálási kényszer a Rudolf Brandsch körül tömörülő Magyarországi Német Néptanács és a Jakob Bleyer vezette Német–magyar Néptanács közötti küzdelemben. Brandsch nem sokkal később, a Iuliu Maniuval folytatott tárgyalásait követően, a román alternatívát választotta, és működését is áttette az újonnan létrejött nagy-román állam területére. Az erdélyi szászok 1919. január 8-i medgyesi gyűlésükön – a gyulafehérvári határozat nemzetiségi programjában bízva – kimondták csatlakozásukat a Román Királysághoz. A „[...] tények ismeretében és abban a meggyőződésben, hogy Erdélyben világtörténelmi jelentőségű folyamat van kibontakozóban, az erdélyi szászok a népek önrendelkezési jogára hivatkozva kimondja csatlakozását a Román Királysághoz és testvérként üdvözli a román népet, nemzeti eszméi megvalósításához pedig tiszta szívből kíván szerencsét. A szász nép ezzel nem csak a világtörténelem fejlődését veszi tudomásul, hanem [...] hangot ad annak a reményteljes óhajának, hogy a román nép és a román állam, melynek a szászok őseitől örökölt rátermettségét felajánlja, a szászokkal szemben mindvégig nemes és igazságos magatartást fog tanúsítani.”

A szászok e lépését nemcsak a világháborús összeomlást követően amúgy is frusztrált magyar közvélemény tekintette hazaárulásnak, de a végzetesen polarizált hazai német mozgalomnak a szászokkal hagyományosan szemben álló magyarbarát sváb szárnya is. E körök – a budapesti egyetem germanista professzora, Bleyer Jakab útmutatásával – már jó ideje németajkú magyarságnak (Deutsch-Ungartum) vallották magukat, korszerűsítve a hazai németek hagyományos hungarustudatát, és azt a Kiegyezés után körvonalazódott ún. politikai magyar nemzet kereteihez illesztették; miközben kultúrájukat, valamint kettős identitásuk német elemeit csakis e Kárpát-medencei közös haza keretei között vélték megőrizhetőnek. Ezért is álltak kiélezett harcban a szász mozgalommal, különösen annak – a többi nemzetiség hangos követeléseitől megihletett – autonómiatörekvéseivel. Tisztán látták ugyanis, hogy a nemzetiségek autonómiatörekvései csak az első lépést jelentik az elszakadáshoz vezető úton, márpedig ők, a németek – ellentétben a románokkal vagy a szerbekkel – ugyan hová és kihez is szakadnának el? Számukra a magyar integritás védelmezése saját német érdekeik védelmezését is jelentette.

Ezért is látták igazolva magukat a medgyesi nyilatkozatot követően, ezért olvashatunk korabeli sajtójukban olykor még a szélsőségesen sovíniszta magyar hangokra is rálicitáló véleményeket, amelyek a szászokat és vezetőiket hálátlannak, árulónak, renegátnak és Júdásnak bélyegezték: „Brandsch úr, Ön szász, mégpedig egy olyan szász, aki még a békekonferencia döntése előtt önként behódolt a román kormánynak. Önként hátat fordított a magyar hazának és a tőle való elszakadás kimondása láthatóan nem csalt könnyeket a szemébe. Saját választása nyomán Ön

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ Vezető úton

tulajdonképp ma már román alattvaló, külföldi. Régóta tudta már azt, hogy mit kíván tenni, régóta ott csörgött már az a harminc ezüstpénz [...]”

Pár nappal a szászok medgyesi nyilatkozata után ilyen hangnem uralta el a magyarbarát hazai németiség Budapesten megjelenő orgánumát, a *Neue Post* című napilapot, sőt, az elkeseredés fokozódásával ennél még durvább stílusra, a másik fél lepatkányozására is találunk példát: „Míg a szászok összes erdélyi lapja nyíltan hirdeti, hogy a szász nép önként és őszinte szívvel csatlakozott a román királysághoz, a Budapesten maradt szászok és szövetségeseik egészen más taktikát követnek. Ők a magyar közvéleménnyel azt próbálják elhitetni, hogy a szászokat kényszerítették e lépés megtételére. Ez már csakugyan a teteje mindannak, amire a szász farizeizmus és a szász hazudozás képes lehet. A szászok által alapított Német Néptanács [...] azt a döntést hozta, hogy a német nép egyes részeire bízta annak eldöntését, hogy melyik államhoz kívánnak csatlakozni. Mindez olyan igazán szász [...]. A Magyarországhoz való hűség efféle kinyilvánítása nekünk, németeknek idegen. Magyarország németiségének egyedüli legitim képviselője, a Német–magyar Néptanács tiltakozik az ellen, hogy olyan emberek csoportja, akik egy része már hazaárulást követett el, a németiség képviselőjeként lépjen fel, s a németiséget efféle határozatokkal az egész világ előtt kompromittálja. A szász patkányok szövetségesei a saját nevükben beszéljenek, s ne a németmagyar nép nevében, akiknek a Magyarországhoz való ragaszkodás valóban szívügye.”

Az érzelmi túlfűtöttségéből fakadó retorikai sallangok lehántása után azonban a végső üzenet egyértelműen az volt, hogy a nemzet testéről önként és elhamarkodottan – még a békekonferencia döntését sem beárva – leváló erdélyi szászokat a hazai németiség kiveti magából, velük semmilyen sorsközösséget nem vállal, s ellentétben a szászokkal, határozottan kiáll a magyar állami integritás és a magyarsággal való évszázados sorsközösség mellett. Az „igaz német emberek – olvassuk ismét csak az irányzat szócsövének számító konzervatív, katolikus, németnyelvű napilapban – tisztában voltak vele, miféle szellemiség uralkodik az ellentáborban. Tudták, hogy a szászok adott esetben igen gyorsan és igen könnyen cserbenhagyják Magyarországot. [...] S amit előreláttunk, az be is következett. A szászok szégyenletes árulást követtek el Magyarország ellen, amikor önként csatlakoztak Romániához. [...] A németek egységének megbontói a szászok árulása révén az egész világ előtt lejáratták magukat. Egyetlen németmagyar sem kíván többé közösséget vállalni velük.”

Természetes, hogy a szászok sem maradtak adóság a politikai adok-kapok játékokban, s szűkebb pátriájuk közvéleményformáló orgánumaiban (*Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, *Kronstädter Zeitung*) épp oda mértek ütések, ahol azok legjobban fájtak a legyőzöttek.

„Az egyik erdélyi szász lap egy olyan vezércikkkel vett búcsút Magyarországtól, melyben egyebek mellett az áll, hogy a szászoknak 800 éven át folyamatosan kellett harcolniuk a magyar elnyomás ellen. Más egyebet nem tud említeni a szász lap a 800 éves múlt kapcsán” – panasolja keserűen a *Neue Post*, mielőtt végleg megvonná (okkal hisszük: vállalhatatlan) konklúzióját a magyar–szász közös múlt lezárulását

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ VEZETŐ ÚTON

illetően: „A szász lap állítása tudatos valótlanosság. A szászok sok évszázadon át egyike volt Erdély törvényben elismert három nemzetének, mely teljes egyenjogúsággal bírt a magyarokkal. Egész a jelenkorig számos privilégiummal rendelkeztek a szászok, nép- és középiskoláik voltak, s a 200 ezer szásznek 14 képviselői helyet biztosítottak az országgyűlésben. A valóság iránti nagyobb tiszteletet feltételeztünk a szászokról, jöjjön az azért tudtuk, hogy a magyarság iránt mindig is ellenséges érzületűek voltak és nyomorult farizeus-szerepet játszottak. A szász hűtlenségre és alattomosagra Magyarországnak feltétlenül megfelelő választ kell adnia: ki a szászokkal valamilyeni magyar állásból és hivatalból! Akik Magyarországon maradnak, éppoly kevésbé értékesek, mint azok, akik Bukarest oldalára álltak. Ki velük!”

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az erdélyi szász közösség ekkorra már kényszerpályán volt. Nem maga irányította az eseményeket maga körül, inkább csak arról dönthetett, hogy az elszabadult szekér elé veti-e magát, vagy pedig fölkeredzkedik rá, hogy ne kelljen abban a sorsban osztoznia, ami minden bizonynyal a magyarságot fogja majd várni. A hidegfejű, pragmatikus gondolkodás az önvédelem természetes reflexével állt összefüggésben, így a „hálátlanosság” nem erkölcsi kérdés volt az adott helyzetben, hanem a továbbélés kényszerű parancsa. Nekik legalább ennyiben volt választásuk. A magyarságnak ennyi sem jutott. A szászok sok vihar közt edződött nemzetstratégiai gondolkodása nyilvánult meg abban, hogy a lefutott mérkőzés végén nem várták meg a sípszót, hanem még idejében biztosították a győztest arról, nemcsak hogy nem nyújtanak be óvást a végeredmény ellen, de kifejezetten kedvükre valónak tekintik azt, hogy ezt követően már az ő mezében futhatnak ki a pályára.

A szászok e stratégiájáról tudósítva a *Neue Post* idézi a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* 1919. január 10-i számában megjelent gondolatokat: „Lépjünk rá immáron teljes szívvel a választott útra. Váljunk részévé teljes belső meggyőződéssel ama új állam életének és eszmeiségének, amelyhez mostantól tartozunk. Ne hátrafelé tekintünk, azokra az időkre és viszonyokra, melyek számunkra elmúltak, hanem fordítsuk tekintetünket a jövő felé. Új hazánk, Románia iránt az aggályokat mellőzve valljuk meg azt a hűséget, amit idáig a régi hazánk iránt mutattunk. A szász nép e hűségfogadalmát a román állam iránt azon a napon tette meg, amikor kimondta csatlakozását a román királysághoz. A szász nép döntése, hogy csatlakozik Nagy-Romániához, szabad elhatározásból született. Ezáltal kifejezésre juttattuk

Kós Károly: Brassó, városháza

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ Vezető úton

legmélyebb bizalmunkat a román állam és a román nép iránt. Egy olyan időszakban, amikor a népek legnagyobb kincse az önrendelkezési joguk, mi önként döntöttünk, s ezáltal önrendelkezési jogunkat az ő kezükbe tettük le. Hisszük, hogy bizalmunkat méltányolni fogják. Az állam iránti engedelmesség kikényszeríthető, a hazaszereket azonban egy önként felkínált ajándék. Mi őszinte szívünket kínáljuk fel az új hazának.”

✱

A sokkból csak nehezen eszmélő magyarsággal ellentétben a döntésük kedvező hozadékát bebiztosítani kívánó szászok politikai aktivitása nyomban az impériumváltást követően megmutatkozott. 1919 tavaszán Nagyszebenben, az ősszel pedig Brandsch vezetése alatt Temesváron gyűltek össze, hogy érdekképviseletet és közös választási programot dolgozzanak ki a többi romániai német településterülettel. E folyamat aztán elvezetett oda, hogy 1921 szeptemberében az új államhatárok között élő valamennyi német tömörítésére létrejött a Verband der Deutschen in Rumänien. A szervezet első elnöke a szász Brandsch lett. Őt majd Kaspar Muth követte a tiszttségben – egyfajta paritás jegyében –, aki a bánáti svábokat képviselte, s a történeti magyar államterület integritása mellett a lehető legvégsőig kitartva a – határmódosítás során a bánáti sváb közösség véleményét figyelmen kívül hagyó – nagyhatalmi döntés ellen protestált. (A demokratikus karakterű szervezet végét majd az fogja jelenteni, hogy az 1935-ös tisztújításkor többséget szerző nemzetiszocialisták átprofilírozzák és át is nevezik.)

Az országos szintű intézményesüléssel párhuzamosan az egyes településterületek saját belső szervezkedése is formát öltött. 1919-ben az erdélyi szászok saját érdekképviseleti szövet (Volksrat) hoztak létre, majd 1921-ben a bánáti svábok is, és hasonló intézmények alakultak Bukovinában (1918), Dobrudzsában (1924) és a szatmári sváb vidéken is (1926). Mindannyiuk ernyőszervezeteként működött a már említett Verband, mely ily módon összefogta az 1930. évi romániai népszámlálás által kimutatott 238 ezres erdélyi szász, a 281 ezres bánáti és a 22 ezres szatmári sváb, továbbá a 94 ezres bukovinai, a 81 ezres besszarábiai, a 12 ezres dobudzsai, illetve a kb. 33 ezres egyéb városi (főképp bukaresti) német közösség – összességében mintegy 760 ezres – tömegét.

Az alapvetően kisebbségvédelmi és kulturális kérdésekkel foglalkozó Verband mellett a kimondottan pártpolitikai és parlamenti tevékenységet – a hivatkozási alapként tekintett gyulafehérvári román proklamáció ígéreteit számon kérve – az 1920-ban alapított Német Párt (Deutsche Partei) látta el, eleinte Brandsch, majd 1922-től Hans Otto Roth vezetésével.

Az impériumváltás kezdeti időszakában a német kisebbség legkülönbözőbb szervezeteiben és tisztségeiben minduntalan Rudolf Brandsch nevével találkozunk. Személyének előtérbe tolását nyilvánvalóan az indokolta, hogy ő a román fél szemében (is) komoly legitimációs tőkével rendelkezett, hiszen a „magyar elnyomás” elleni következetes harcoként tartották számon, kiváló kapcsolatokkal bírt a román politikai elit irányába, s aligha vitatható tapasztalatai voltak a parlamenti politizálás

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ VEZETŐ ÚTON

terén, mivel 8 évet (1910–1918 között) eltöltött már a magyar parlamentben. Emellett a nemzetközi kisebbségvédelem struktúrájában is az egyik vezető személyiségének számított: 1922–1931 között elnöke a saját – és az észtországi német Ewald Ammende – kezdeményezésére létesült Európai Német Népcsoportok Szövetségének, valamint elnökségi tagja az 1925-ben alakult Európai Szervezett Nemzeti Kisebbségek Kongresszusának. Ilyen háttérrel aligha csodálható, hogy Brandsch meghívást kapott a neves történész, Nicolae Iorga kormányába, ahol – majd pedig utóda, Vaida-Voevod kabinetjében is – úgymond „kisebbségügyi miniszterként” tevékenykedett (1931–1932).

Rövid működése alapvetően ellenséges légkörben zajlott. Mind a román politikai közvélemény (megbízásában a kisebbségek látványos közéleti előretörését látták), mind saját német közössége hevesen támadta. Sajátjai hiányolták érdekérvényesítő erejét, a radikalizálódó szárny pedig a zsidó kisebbség felkarolását, valamint nehezményezték állítólagos szabadkőműves kapcsolatait és a nemzetiszocializmus iránti ellenségességét. E vélemények – az egymással igen ellentétes motivációik dacára is – mégis egymást erősítették. Ugyanakkor világos szimptomái voltak a román politikai élet 30-as évekbeli jobbra tolódásának, a szélsőséges hangok térnyerésének. Így Brandschot épp régi harcostársa, Maniu hagyta ki – átmenetileg betöltetlenül hagyva tárcáját – soron következő kormányából, Vaida-Voevod pedig újabb kabinetjében már inkább egy román szakembert állított a kisebbségi ügyek élére. A kortársak számára is világos volt azonban, hogy Brandsch a fölerősödő kisebbségellenes hangulatnak esett áldozatul. Az igazán meglepő inkább az volt, hogy saját nemzetisége is elfordult tőle: az 1933. decemberi választásokra már nagyszabedű választókörzete sem jelölte.

A 20-as évek derekától a romániai német politikai élet vitathatatlan irányítója (a szintén szász) Hans Otto Roth lett. Brandsch kiszorulásával és az impériumváltás idején tevékeny politikai szereplőknek a '20–30-as évek fordulóján gyors egymásutánban bekövetkezett halálával (Wolff, Schullerus, illetve a szász evangélikus egyházat negyed századon át irányító Friedrich Teutsch püspök), avagy a közéletből történő kivonulásával (Korodi, Orendi-Hommenau) voltaképp Roth maradt a romániai német mozgalom látványosan apadó polgári demokratikus szárnyának egyedüli karizmatikus alakja.

Brandsch igazi „ellenpólusaként” tekinthetünk rá. Ezt persze nem szabad még a majd csak egy évtized múlva kiéleződő, polgári kontra nemzetiszocialista irány pólus-ellentétéként értelmeznünk. Nem. Eltérő politikai karakterük leginkább temperamentumuk, egész lényük alapvető különbségében ragadható meg. Brandschot habitusa, szellemes rípszójai, humora és remek szónoki képessége népszerű, igazi társasági figurává tette. Roth kevésbé színes egyéniség volt, nem túl meggyőző szónok, inkább remek háttérzakértő, amolyan szürke eminenciás, és saját adottságai tudatában a taktika nagymestere. A politikai szélsőségekkel szemben álló, demokratikus alapállásuk Brandsch esetében liberális és reformista, Rothnál egyházas és konzervatív beállítottsággal párosult. Brandsch följe emelkedett a szász (illetve tá-

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ Vezető úton

gabban: a magyarországi, majd romániai) perspektívának, s nemzetközi víziója volt, Roth inkább szülőföldjében gondolkodott és ritkán tekintett Bukaresten túl. Alapértékeikben és kisebbségpolitikai törekvések terén azonban mégis inkább egyeztek, mint különböztek.

Roth alapvető újítása az volt, hogy a parlamenti érdekképviseletnek érzelemmentes, a hagyományos prioritásokkal szakító, tisztán taktikai számításon nyugvó, következetes irányt adott. Ez az irány akár még a regáti körök markáns ellenpólusaként meghatározható erdélyi román politikai lobbival, a hagyományos partnerrel is kész volt dacolni, ha az önérdek úgy kívánta. Csakis ekként értelmezhető, hogy a Német Párt nem volt hajlandó követni a kézenfekvő szövetségesül kínálkozó Maniu Erdélyi Nemzeti Pártját a bukaresti parlament ellenzéki padsoraiba – ahonnan csak kérdéses hatékonysággal kiálhatott volna a gyulafehérvári ígéret megvalósításáért –, hanem inkább, követve a passzátszelet, a mindenkori kormánypárthoz – a 20-as években a kisebbségekhez oly barátságosan liberálisokhoz – csatlakozott, s kész volt felvállalni a parlamenti konjunktúralovag nem épp hízelgő bélyegét. Nem is a szimpátia kivívása, inkább pragmatizmusának kamatoztathatósága vezette Rothot. Mindez aztán kőbe vésett stratégiává szilárdult: a román alkotmányos rendszer fennállásáig (az 1938-ban bevezetett királyi diktatúráig) a Romániához való lojalitás és az épp aktuális kormánnyal való együttműködés jelentette a német közösség politizálásának hivatalos vonulatát.

E politikai credo jegyében (a már számos tekintetben megváltozott viszonyokat jelentő 1937. decemberi parlamenti választás kivételével) a romániai németek nem is indultak önálló német pártlistával a szavazatokért. Ehelyett a győzelemre leginkább esélyes kormánypárti listához csatlakoztak. Ezért aztán – kompenzáció gyanánt – rendszerint több parlamenti helyet kaptak, mint ami pusztán százalékos alapon megillette volna őket. (1920–38 között a bukaresti parlament két házának mindenkor tagja volt német részről 7–11 képviselő és 2–4 szenátor.) Ez már önmagában is sikernek számított. Ráadásul előzetesen mindig kicsikarták egy választási megállapodás aláírását is, melybe akkurátusan belefoglalták a némettség intézményeinek védelmezésére és fenntartására vonatkozó állami kötelezettségvállalást. Márpedig ennél többet aligha érhetek volna el a kor viszonyai között. Ez volt az oka annak, hogy a reménytelen ellenzékiesség és a sérelmi politizálás helyett – amire ugyanekkor a magyar közösség kárhoztatott – a németek az erősebb érdekérvényesítési lehetőséggel kecsegtető utat választották. És ez volt az oka annak is, hogy érdemben szóba sem kerülhetett a magyarsággal való politikai közösségvállalás. Tegyük félre most az események kizárólag magyar szempontú megítélését: naivitás is lett volna elvárni tőlük, hogy kockára tegyék összehasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetüket.

Alapvetően kedvezőbb helyzetük persze nem jelentette azt, hogy ne szenvedtek volna el ők is súlyos kisebbségpolitikai sérelmeket. Őket is sújtotta a berendezkedő román közigazgatás által zsákmányként kezelt új országrész módszeres felpredálása, a földreform, a kisebbségellenes oktatási reformok sora, a nem román egyházak fő-

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ VEZETŐ ÚTON

lött (a vallási tolerancia ósházájában) gyakorolt erős állami kontroll stb. S minthogy e sérelmek felpanaszolásában a romániai némettség egésze egységes állásponton volt, e téren valóban közös platformra került a magyar kisebbséggel, és egymással egybehangzó érvrendszerrel protestáltak a bukaresti parlamentben. Komoly visszhangot váltott ki például az az eset, amikor a román szenátusban Adolf Schullerus tetszetős érvekkel alátámasztott nemzeti követeléseket olvasott fel, s román kollégáival csak a végén közölte, hogy ezek bizony azoknak az 1905-ös nagyszebeni román nemzeti kongresszus követeléseinek a megismétlése, amiket ők adtak elő évekkel korábban a budapesti parlamentben.

A román kisebbségpolitika által kiváltott külső és a német közösség testületeinek kontraszelektált összetételéből fakadó belső feszültségcök a '30-as évekre beindítottak egyfajta erjedési-radikalizálódási folyamatot a romániai némettség soraiban. Mindezen folyamatok a kor általános európai jelenségei függvényében törvényszerűen vezettek el a másutt is tapasztalt kitörési ponthoz: a nemzetiszocialista eszmeiség a romániai németekhez is utat talált.

A kormánnyal kötött megalázó kompromisszumokat felhánytorgató demagóg propagandát a Fritz Fabritius körül szerveződő, ún. „megújulási mozgalom” koordinálta, azzal a nem is titkolt céllal, hogy teljes irány- és generációváltást hajtsanak végre. Térnyerésük előbb az erdélyi szász testületekben zajlott le, majd 1935 nyarán országos szinten is megtörtént az elitcsere, amikor Fabritiust választották a már említett Verband elnökévé. Az irányváltást a terminológiában is jelezni kívánták, így a „népközösség” (Volksgemeinschaft) névre keresztelték a német ernyőszervezetet. A jobbratolódást a németesség konzervatív polgári erői, a szász Roth, a sváb Kaspar Muth, valamint az új szász evangélikus püspök, Viktor Glondys sikertelenül próbálták feltartóztatni.

Időközben azonban – örök történelmi tanulságként – a radikalizálódás folyamata túlszaladt a kezdeményezői által még uralni tudott mértéken, így Fabritiusnak hamarosan saját, még radikálisabb belső ellenzékével is harcba kellett bocsátkoznia. Ez utóbbiak – Alfred Bonfert és Waldemar Gust körül tömörülve – szakadást idéztek elő a „megújulási mozgalom” soraiban, és a „fabriciánusokkal” szemben 1935-ben új szervezetet alapítottak, a Romániai Német Néppártot.

A 30-as évek második felében a romániai németek belső életét az irányvonal kisajátításáért vívott harc mérgezte, módot adva Berlin számára az egyre fokozódó nyomásgyakorlásra. Hitler aztán végül kézi vezérreléssel teremtett rendet. 1938 őszén elrendelte a szétszakadt német mozgalom újraegyesülését (Fabritius országos vezető, Bonfert a helyettese lett), nemsokára azonban az egész vezérkart elcsapta, és 1940 őszén egy feltétlen megbízható, csupán 30 éves SS-tiszt, Andreas Schmidt lett a II. bécsi döntést követően aláírt német–román jegyzőkönyv révén közjogi státuszt kapott romániai német népcsoport vezetője.

Egy egész korszak útkeresése és érdekérvényesítő stratégiája zárult le azzal, ahogyan az új „Volksgruppenführer” és a romániai németek frissen létrehozott Nemzetiszocialista Pártja szakított az addig követett önérdekű kisebbségi politiká-

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ Vezető úton

lással, és immár szervilis módon kiszolgálta Berlin igényeit; nagyban hozzájárulva ezzel a romániai németek világháború alatti (SS-sorozások, áttelepítési program) és a világháború utáni (megtorlás a kollektív bűnösség jegyében) tragikus sorsához.

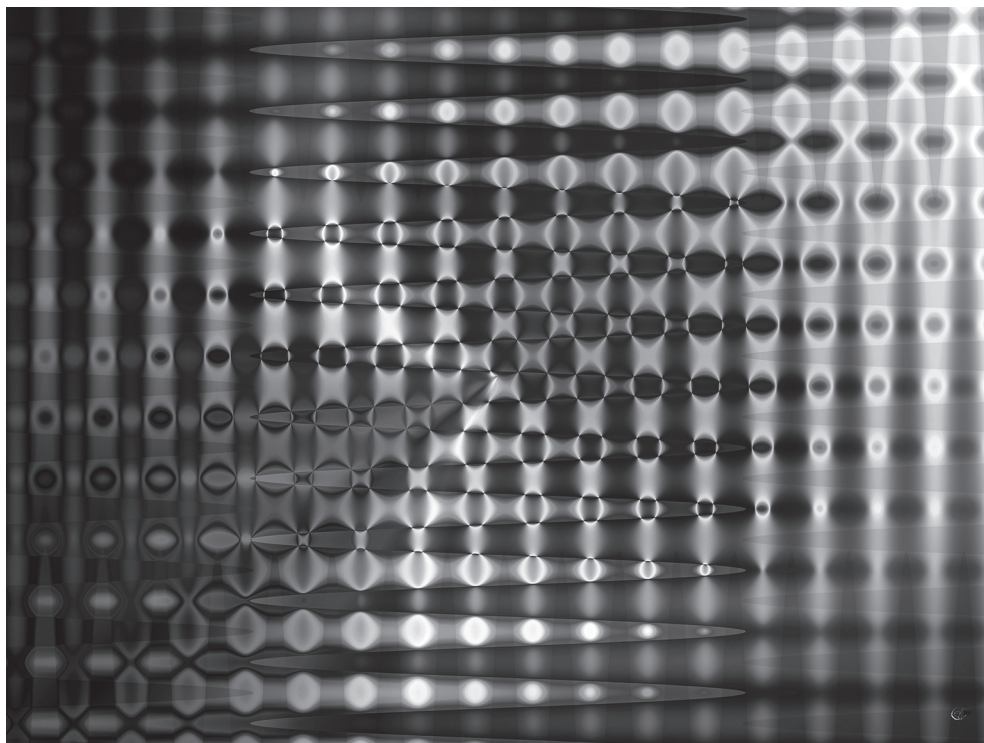
Az erdélyi szászok, e hajdan virágzó közösség, jóvátehetetlenül eltűnt a történelem süllyesztőjében.

Felhasznált irodalom

- BALOGH F. András (1993): *Az erdélyi szász magyarsággép kialakulása*, Erdélyi Múzeum LV/3–4, 50–59.
- BELLÉR Béla (1981): *A magyarországi németek rövid története*, Budapest Magvető
- BÍRÓ Sándor (1941): *Az erdélyi magyar–román viszony az utóbbi évtizedekben*, in: *Erdély és népei*, szerk. MÁLYUSZ Elemér, Budapest, Franklin [új, módosított kiadása: Budapest, Maecenas, 1999.], 171–201.
- BÖHM, Johann (1993): *Die Deutschen in Rumänien und die Weimarer Republik 1919–1933*, Ippesheim, AGK
- BÖHM, Johann (1999): *Die Deutschen in Rumänien und das Dritte Reich 1933–1940*, Lang, Frankfurt a. M.
- CZIRÁKI Zsuzsanna (2006): *Az erdélyi szászok története. Erdélyi szász irodalomtörténet*, Kozármisleny, Imedias
- Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Bd. IV, *Das Schicksal der Deutschen in Rumänien*, Bearb. von Theodor SCHIEDER, Bonn, 1953–1962.
- EISENBURGER, Eduard (1979): *Sie erkannten die Zeichen der Zeit. Rumäniendeutsche politische Zeit- und Lebensbilder aus zwei Jahrhunderten*, Cluj-Napoca, Dacia
- EISENBURGER, Eduard (1983): *Rudolf Brandsch. Zeit- und Lebensbild eines Siebenbürger Sachsen*, Cluj-Napoca, Dacia
- FATA Márta (1992): *Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn (1917–1933)*, Pécs
- HAJDÚ Farkas-Zoltán (2006): *Telepes népség. Erdélyi szász olvasókönyv*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia
- ILLYÉS Elemér (1981): *Nationale Minderheiten in Rumänien. Siebenbürgen im Wandel*, Wien, Braumüller
- KESSLER, Karl (1969): *Rudolf Brandsch. Ein südostdeutscher Volksmann*, München, Südostdeutsches Kulturwerk
- Kós Károly (1934): *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*, Kolozsvár, Szépművés Céh
- Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*, I–II, szerk. ROMSICS Ignác (2000), Budapest, Osiris
- MARCHUT Réka (2017): *Hans Otto Roth feljegyzése a romániai németek és magyarok kapcsolatáról* (1926), in: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2017, 451–467.
- MIKÓ Imre (1944): *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*, Kolozsvár, Minerva
- MILATA, Paul (2007): *Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu. Rumäniendeutsche in der Waffen-SS*, Köln, Böhlau
- Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok*, I–II, szerk. SAS Péter, Budapest, Magvető, 1986
- PUKÁNSZKY Béla (1943): *Erdélyi szászok és magyarok*, Budapest, Danubia
- ROTH, HARALD (1993): *Der Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen' 1918/1919*, München, Südostdeutsches Kulturwerk
- ROTH, Harald (1994): *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau
- Die Rumäniendeutschen zwischen Demokratie und Diktatur. Der politische Nachlass von Hans Otto Roth 1919–1951*, Hrsg. POPA, Klaus (2003): Frankfurt a. M., Lang

OROSZ LÁSZLÓ: STÁCIÓK A NEMZETHALÁL FELÉ VEZETŐ ÚTON

- SÁRKÖZI Zoltán (1963): *Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848)*, Budapest, Akadémiai
- SCHÖDL, Günther (1976/77): *Rudolf Brandsch und die „südostdeutsche“ Minderheitenpolitik*, Südostdeutsches Archiv, Jg. 19/20, 121–143.
- SCHWIND, Hedwig (1960): *Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums*, München, Südostdeutsches Kulturwerk
- SEEWANN, Gerhard (2015): *A magyarországi németek története*, I–II, Budapest, Argumentum
- SENZ, Ingomar (1977): *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem ersten Weltkrieg*, München, Oldenbourg
- SPANNENBERGER Norbert (2005): *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*, Budapest, Lucidus
- SZÁSZ Zoltán (1994): *A románok története*, Budapest, Bereményi
- TILKOVSKY Loránt (1989): *Hét évtized a magyarországi németek történetéből, 1919–1989*, Budapest, Kossuth
- WAGNER, Ernst (1985): *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, Innsbruck, Wort und Welt

Homage a „Vasarely 110” 6.